

CENTRE OF | L E R E N
EXPERTISE | M E T I C T

Verkenning (digitale) geletterdheid vo/mbo/ lerarenopleiding vo/mbo

Nijmeegse Beweging (Digitale) Geletterdheid

iXperium/Centre of Expertise Leren met ict
Madeleine Hulsen
Rianne Kooi
Marijke Kral

februari 2019

Colofon

iXperium/*Centre of Expertise Leren met ict*

Faculteit Educatie, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen

www.ixperium.nl

Auteurs:

Madeleine Hulsen, senior onderzoeker

Rianne Kooi, onderzoeker

Marijke Kral, lector Leren met ict

Geselecteerde licentie

Naamsvermelding-NietCommercieel-GelijkDelen 4.0 Internationaal

Inhoud

1.	Inleiding	4
1.1.	Opzet verkenning	4
1.2.	Respons en verantwoording	5
1.3.	Leeswijzer.....	6
2.	Resultaten verkenning	7
2.1.	Huidige situatie en beleid	7
2.2.	Stimulerende activiteiten en resultaten	11
2.3.	Ambities	12
2.4.	Goede voorbeelden	14
2.5.	Ondersteuningsbehoeften	18
2.6.	Conclusies en suggesties voor vervolgstappen	19
	Bijlage - Beschrijving thema's Verkenning (digitale) geletterdheid.....	21
	Literatuurverwijzingen	24

1. Inleiding

De Nijmeegse Beweging (Digitale) Geletterdheid (N(B)DG) is een initiatief van een aantal Nijmeegse vo- en mbo-scholen, te weten Scholengroep Rijk van Nijmegen, Notre Dame des Anges, Montessori College, Karel de Grote College, Helicon, Pontem College en ROC Nijmegen; de gemeente Nijmegen; de Bibliotheek Gelderland Zuid; de tweedegraads lerarenopleidingen vo en mbo van de HAN (ILS) en iXperium/Centre of Expertise Leren met ict. De Beweging heeft zich als doel gesteld gezamenlijk (of door samen te werken) de (digitale) geletterdheid van de jongeren in de regio te bevorderen en achterstanden op dit terrein te voorkomen.

Bij geletterdheid gaat het om het vermogen om lezend en schrijvend te communiceren. Digitale geletterdheid is breder en omvat instrumentele vaardigheden, informatievaardigheden, mediavaardigheden (mediawijsheid) en 'computational thinking skills'. Tezamen zijn dit vaardigheden die essentieel zijn voor een succesvolle schoolloopbaan en om volwaardig te kunnen functioneren in de maatschappij. Als deze vaardigheden niet worden getraind en onderhouden – op school en thuis – kan dit gevolgen hebben voor het schoolsucces en is er een kans op een neerwaartse spiraal naar laaggeletterdheid op volwassen leeftijd (Nielen, 2016).

In het najaar 2018 is in het kader van de NB(D)G een verkenning uitgevoerd naar de stand van zaken op de betrokken scholen/instellingen op een aantal thema's op het gebied van (digitale) geletterdheid. Met deze verkenning (digitale) geletterdheid konden de scholen/instellingen nagaan hoe de eigen organisatie ervoor staat op het gebied van (digitale) geletterdheid (laaggeletterdheid, leesbevordering en leesmotivatie, leesvaardigheid, digitaal lezen en ict-geletterdheid).

In deze rapportage presenteren we de resultaten van de verkenning, waarbij de focus ligt op de huidige situatie rondom bovengenoemde thema's, (gemeenschappelijke) ambities, ondersteuningsbehoeften en good practices, waarmee de Nijmeegse beweging (digitale) geletterdheid een volgende stap kan zetten.

1.1. Opzet verkenning

De vragenlijst voor de verkenning bestond uit zes afzonderlijke thematische delen:

- A. Taalachterstand/ laaggeletterdheid
- B. Leesbevordering en leesmotivatie
- C. Functionele leesvaardigheid (lezen om te leren) - Nederlands
- D. Functionele leesvaardigheid (lezen om te leren) - Engels
- E. Digitaal lezen om te leren
- F. Ict-geletterdheid

Bij elke deelvragenlijst is eerst een korte uitleg gegeven over het onderwerp (onder het kopje 'Achtergrond') en een aantal relevante ontwikkelingen voor het onderwijs toegelicht. Daarnaast is onder het kopje 'Activiteiten/interventies' voor elk thema een aantal lopende initiatieven en interventies genoemd, zoveel mogelijk toegespitst op de Nijmeegse context¹. Vervolgens is een aantal vragen gesteld over de stand van zaken, beleid, activiteiten, ambities, goede voorbeelden en behoeften rond dit het betreffende thema op de school/instelling.

1.2. Respons en verantwoording

De vragenlijsten zijn begin oktober uitgezet via de contactpersoon van de betrokken scholen/instellingen (directie of lid management). Na een aantal rappels is de dataverzameling eind december afgesloten. In totaal hebben 14 Nijmeegse scholen/instellingen deelgenomen aan de verkenning. In onderstaande tabel is de respons uitgesplit naar school-/instellingstype.

Tabel 1.1 - Respons verkenning NB(D)G naar school/instelling

Type school/instelling	Aantal (n)	Naam scholen/instellingen
internationaal voortgezet schakelonderwijs (ivs)	1	Pontem College
vmbo-breed	4	Het Rijks Helicon Montessori College Modern Montessori College Groesbeek
vmbo-t/havo/vwo	7	Canisius College Kandinsky Nijmegen NSG Groenewoud Karel de Grote College Montessori College Beuk Jorismavo* Notre Dame**
mbo	1	ROC Nijmegen
tweedegraads lerarenopleidingen	1	HAN (ILS)
<i>totaal</i>	<i>14</i>	

* alleen vmbo-t

** alleen havo

¹ Deze informatie is gebaseerd op literatuuronderzoek en informatie verzameld voor het 'kennis-ecosysteem' (een overzicht van initiatieven en projecten op het gebied van (digitale) geletterdheid binnen de Nijmeegse regio). Het kennis-ecosysteem is door het iXperium/Centre of Expertise leren met ict in samenwerking met de Bibliotheek Gelderland Zuid in kaart gebracht voor de NB(D)G en bevat vooral informatie vanuit die beide organisaties. Het is de bedoeling dat het kennis-ecosysteem nog verder wordt aangevuld.

De vragenlijsten zijn door de contactpersonen van de school uitgezet bij relevante respondenten binnen de school/instelling. Afhankelijk van het thema van de vragenlijsten en de expertise binnen de school/instelling zijn de deelvragenlijsten ingevuld door bijvoorbeeld een schoolleider, teamleider, taalcoördinator, ict-coördinator, zorgcoördinator, RT-er, docent, of een medewerker mediatheek.

Twaalf van de veertien scholen/instellingen hebben alle zes deelvragenlijsten ingevuld. Eén vo-school heeft alléén deelvragenlijst F (Ict-geletterdheid) ingevuld en bij een andere vo-school ontbreekt deel C (Functionele leesvaardigheid (lezen om te leren) – Nederlands). Daarnaast hebben sommige scholen bepaalde vragen niet ingevuld. Hierdoor tellen de aantallen in de tabellen en overzichten niet altijd op tot 14.

1.3. Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk bespreken we de belangrijkste resultaten van de verkenning. We gaan daarbij achtereenvolgens in op de huidige situatie en het beleid van de scholen/instellingen ten aanzien van de zes thema's (paragraaf 2.1); stimulerende activiteiten (2.2); ambities (2.3) en goede voorbeelden (2.4) en ondersteuningsbehoeften (2.5). We sluiten af met een aantal belangrijke conclusies en suggesties voor vervolgstappen (2.6).

Hoofdstuk 3 bevat van elk thema een korte beschrijving van wat er landelijk (en internationaal) bekend is uit onderzoek en een beknopt overzicht van activiteiten die voor het betreffende thema worden ondernomen binnen de Nijmeegse context (gebaseerd op het kennis-ecosysteem).

2. Resultaten verkenning

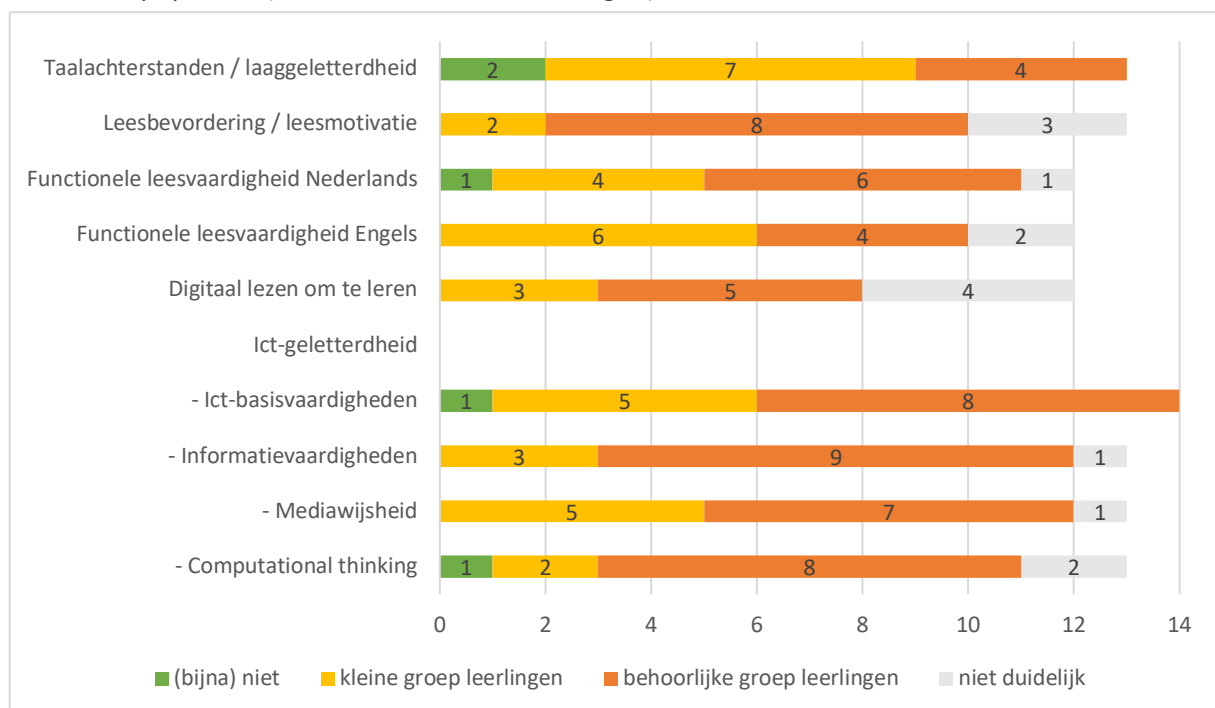
In de verkenning hebben we de stand van zaken op het gebied van (digitale) geletterdheid voor zes thema's (zie hoofdstuk 1) in kaart gebracht voor de bij de Nijmeegse Beweging (Digitale) Geletterdheid betrokken scholen en instellingen voor voortgezet onderwijs, middelbaar en hoger beroepsonderwijs (tweedegraads lerarenopleidingen). We gaan in dit hoofdstuk in op de belangrijkste resultaten van de verkenning en geven een eerste aanzet voor vervolgstappen.

2.1. Huidige situatie en beleid

2.1.1. Probleemverkenning

In hoeverre is er bij de leerlingen/studenten van de scholen van de NB(D)G sprake van taalachterstanden/laaggeletterdheid, of achterstanden of problemen op het gebied van leesmotivatie, functionele leesvaardigheid in het Nederlands en Engels, digitale leesvaardigheid en ict-geletterdheid²?

Figuur 2.1 - Mate waarin zich achterstanden of problemen voordoen bij de leerlingen-/studentenpopulatie (aantallen scholen/instellingen)

² Voor ict-geletterdheid maken we een onderscheid tussen de vier vaardigheden ict-basisvaardigheden, informatievaardigheden, mediawijsheid en computational thinking (zie hoofdstuk 4 voor beschrijvingen).

Uit figuur 2.1 kan worden afgeleid dat de volgende thema's binnen de NB(D)G het meest om aandacht vragen:

1. Ict-geletterdheid
2. Leesmotivatie/leesbevordering
3. Functionele leesvaardigheid Nederlands

Bij deze thema's geven relatief veel scholen/instellingen aan dat er bij een behoorlijk deel van de leerlingen/studenten sprake is van een laag niveau. Voor de thema's digitaal lezen om te leren, taalachterstand/ laaggeletterdheid en functionele leesvaardigheid Engels geldt dit in mindere mate. We lichten de bevindingen hieronder voor elk thema kort toe (in volgorde van belang).

Ict-geletterdheid

Meer dan de helft van de scholen/instellingen van de NB(D)G geeft aan dat er bij een behoorlijke groep leerlingen/studenten sprake is van een lage ict-geletterdheid. In het (reguliere) voortgezet onderwijs gaat het vooral om informatievaardigheden, ict-basisvaardigheden en computational thinking (vooral in het vmbo) en in iets minder mate ook ict-mediawijsheid (vooral in vmbo-t/havo/vwo). Bij het internationaal voortgezet schakelonderwijs (ivs) is er voor alle vier de vaardigheden sprake van een lage ict-geletterdheid bij een grote groep leerlingen. Opvallend is dat het ROC en de tweedegraads lerarenopleidingen ook aangeven dat er bij een behoorlijke groep studenten bij alle vier de vaardigheden sprake is van lage ict-geletterdheid.

Aandacht voor ict-geletterdheid in het lesprogramma

Er lijkt behoefte aan het vergroten van de ict-geletterdheid van leerlingen/studenten. Uit de verkenning blijkt ook dat er in alle onderwijssectoren op dit moment nog weinig aandacht is voor ict-geletterdheid in het lesprogramma. Binnen het vmbo wordt nog de meeste aandacht besteed aan ict-geletterdheid, maar dan met name in de onderbouw en vooral aan ict-basisvaardigheden en mediawijsheid. Slechts een vmbo-school besteedt in de onderbouw structureel aandacht aan alle aspecten van ict-geletterdheid (Helicon). Deze school heeft ook een behoorlijke groep leerlingen met een lage ict-geletterdheid. In de bovenbouw besteedt het merendeel van de vo-scholen weinig aandacht aan ict-geletterdheid. Ook op het ROC (alle niveaus) en de tweedegraads lerarenopleidingen wordt maar sporadisch aandacht besteed aan ict-geletterdheid.

Leesmotivatie/leesbevordering

Meer dan de helft van de scholen/instellingen geeft aan dat een behoorlijke groep leerlingen weinig gemotiveerd is om te lezen. Dit geldt met name voor de vmbo-scholen en het ROC, maar ook voor een aanzienlijk deel van de vmbo-t-/havo-/vwo-scholen. Bij het internationaal voortgezet schakelonderwijs en de tweedegraads lerarenopleidingen is niet duidelijk in hoeverre lage leesmotivatie speelt onder studenten.

Functionele leesvaardigheid Nederlands

De helft van de scholen/instellingen signaleert dat de functionele leesvaardigheid Nederlands bij een aanzienlijke groep leerlingen/studenten achterblijft. Dit speelt vooral bij het internationaal voortgezet schakelonderwijs, de vmbo-scholen en het ROC.

Digitaal lezen om te leren

Het internationaal voortgezet schakelonderwijs, drie van de vier vmbo-scholen en het ROC geven aan dat een behoorlijke groep leerlingen/studenten weinig vaardig is in digitaal lezen om te leren. De overige scholen/instellingen geven aan dat ze hier op dit moment (nog) geen zicht op hebben. Dit zijn met name vmbo-t-/havo-/vwo-scholen en de tweedegraads lerarenopleidingen.

Taalachterstand/laaggeletterdheid

Taalachterstand/laaggeletterdheid speelt op een beperkt aantal scholen/instellingen bij een grotere groep leerlingen/studenten. Dit geldt vooral voor het internationaal voortgezet schakelonderwijs, een vmbo-school, een vmbo-t/havo/vwo-school en het ROC.

Functionele leesvaardigheid Engels

De meeste scholen/instellingen geven aan dat er slechts bij een kleine groep leerlingen/studenten sprake is van een lage functionele leesvaardigheid Engels. Scholen waarbij dit wel voor een behoorlijke groep leerlingen speelt zijn het internationaal voortgezet schakelonderwijs, twee vmbo-scholen en een vmbo-t-/havo-/vwo-school.

2.1.2. Beleid

In hoeverre hebben de scholen/instellingen een beleid op het gebied van (digitale) geletterdheid? Tabel 2.1 geeft een overzicht van de resultaten voor alle thema's. De tabel laat zien dat bij de thema's die te maken hebben met taalvaardigheid (taalachterstand/laaggeletterdheid, leesbevordering/leesmotivatie en functionele leesvaardigheid) een groot deel van de scholen/instellingen wel een beleid heeft, maar dat dit nog wel kan worden aangescherpt. Verder valt op dat op het gebied van digitaal lezen om te leren de meeste scholen/instellingen nog geen beleid hebben, maar daar wel behoefte aan hebben. Het gaat hier vooral om de vo-scholen. Bij ict-geletterdheid geven relatief veel scholen/instellingen aan dat ze hun beleid willen aanscherpen, of beleid willen gaan ontwikkelen (vooral voor informatievaardigheden en computational thinking). Dit geldt met name voor de vo-scholen (vooral vmbo-t/havo/vwo), het ROC en de tweedegraads lerarenopleidingen.

Tabel 2.1 - Omschrijving van huidige beleid per thema (aantallen scholen/instellingen)

	het beleid volstaat	wel beleid, maar aan- scherping gewenst	nog geen beleid, wel wenselijk	geen beleid en ook geen behoefte aan
Taalachterstand/laaggeletterdheid	2	6	4	0
Leesbevordering/leesmotivatie	0	5	4	3
Functionele leesvaardigheid Nederlands	2	6	3	1
Functionele leesvaardigheid Engels	2	3	3	1
Digitaal lezen om te leren	0	2	10	0
<i>Ict-geletterdheid</i>				
- Ict-basisvaardigheden	0	8	5	0
- Informatievaardigheden	0	6	7	0
- Mediawijsheid	1	7	5	0
- Computational thinking	0	6	7	0

Uit tabel 2.1 blijkt ook dat een klein aantal scholen/instellingen vindt dat hun beleid op een bepaald thema volstaat. In onderstaand kader geven we een overzicht van de scholen voor wie dit geldt.

Scholen die tevreden zijn met huidige beleid op het gebied van ...

Taalachterstand/laaggeletterdheid: Pontem College (ivs) - speelt bij een behoorlijke groep leerlingen

Functionele leesvaardigheid Nederlands: Kandinsky College (vmbo-t/havo/vwo) - speelt bij een behoorlijke groep leerlingen

Functionele leesvaardigheid Engels: Karel de Grote College (vmbo-t/havo/vwo; NSG Groenewoud (vmbo-t/havo/vwo) - speelt voor beide scholen bij een kleine groep leerlingen

Mediawijsheid: Montessori College Modern (vmbo) - speelt bij een kleine groep leerlingen

2.1.3. Vaststellen van vaardigheden

Hoe stellen de scholen/instellingen vast of er sprake is van achterstanden of achterblijvende ontwikkeling op de verschillende thema's?³ Voor wat betreft het bepalen van de thema's die betrekking hebben op taalvaardigheid (taalachterstand/laaggeletterdheid en functionele leesvaardigheid Nederlands en Engels) wordt meestal gebruik gemaakt van methode(on)afhankelijke toetsen (met name binnen het vo en mbo). De verzamelde gegevens worden vooral gebruikt om risico's op te sporen bij leerlingen/studenten. Leesmotivatie wordt in

³ Vanwege het ontbreken van lesmethodes en toetsen op het gebied van digitaal lezen om te leren, is deze vraag niet gesteld voor dit onderwerp.

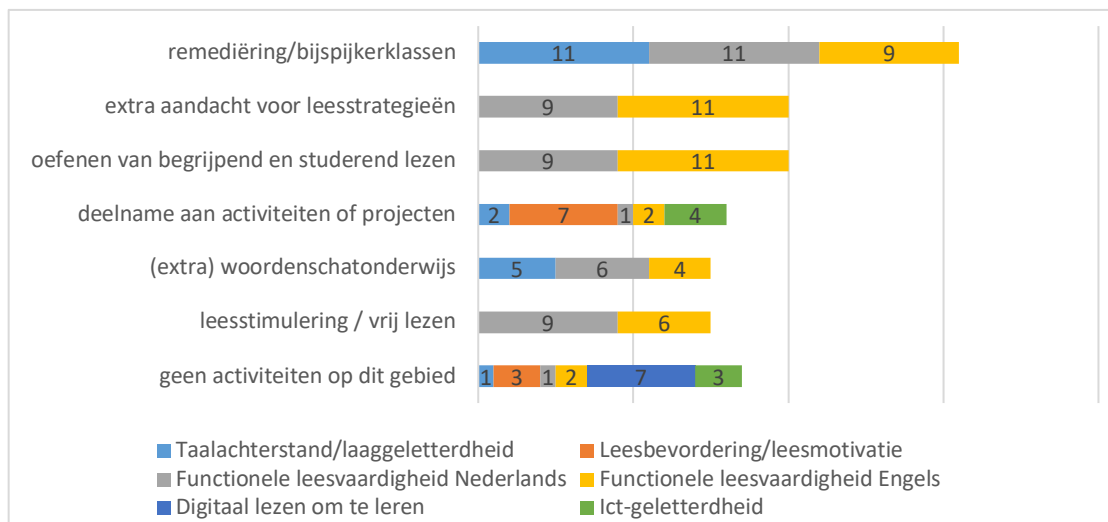
zeer beperkte mate (structureel) in beeld gebracht. Een klein aantal scholen (voornamelijk vmbo-t/havo/vwo) doet dit door middel van bijvoorbeeld gesprekken met leerlingen of een vragenlijst over leesmotivatie.

Bij ict-geletterdheid geven tien van de veertien scholen/instellingen (waaronder alle zeven vmbo-t/havo/vwo-scholen en het ROC) aan dat ze geen structurele aanpak hebben om de vaardigheden van de leerlingen/studenten te meten en er worden bijna geen toetsen afgenomen. Dit was te verwachten gezien de eerdere bevinding dat er over het algemeen weinig aandacht voor ict-geletterdheid is in het lesprogramma. Aan de andere kant is het wel opvallend, omdat een lage ict-geletterdheid wel door een groot aantal scholen/instellingen wordt gesignaleerd (dit is in de meeste gevallen dus niet gebaseerd op toetsgegevens). Een klein aantal vo-scholen geeft aan dat er wel sprake is van toetsing of examinering via een (eigen) lesmethode ict-vaardigheden, binnen een bepaald profiel, of voor een project of 'plus'-programma. De tweedegraads lerarenopleidingen nemen tweejaarlijks de 'Monitor Leren en lesgeven met ict' af van het iXperium/Centre of Expertise Leren met ict, die zicht geeft op de ict-competenties van studenten (maar niet op individueel niveau).

2.2. Stimulerende activiteiten en resultaten

Welke activiteiten ondernemen scholen/instellingen om eventuele problemen/achterstanden op de verschillende terreinen aan te pakken?

Figuur 2.2 - Stimulerende activiteiten per thema (aantallen scholen/instellingen) ⁴

⁴ In de figuur worden alleen de meest genoemde activiteiten weergegeven..

Uit de antwoorden die de scholen/instellingen hebben gegeven blijkt dat de meeste activiteiten worden ondernomen op het gebied van taalachterstand/laaggeletterdheid en functionele leesvaardigheid. Het gaat dan met name om remediëring en bijspijkerklassen; extra aandacht voor leesstrategieën; oefenen van begrijpend en studerend lezen; (extra) woordenschatonderwijs; leesstimulering en vrij lezen.

Op het gebied van leesbevordering/leesmotivatie wordt relatief veel deelgenomen aan (externe) projecten of andere activiteiten, vooral op de vmbo-t/havo-/vwo-scholen. Het kan hier bijvoorbeeld gaan om projecten en activiteiten die vanuit de bibliotheek worden georganiseerd, zoals B/slash, bibliotheekbezoek en Let's talk about books, maar ook om andere activiteiten in de school, zoals schrijvers uitnodigen en het gezamenlijk lezen van literaire werken.

Op het gebied van digitaal lezen om te leren wordt vaak aangegeven dat er geen activiteiten worden ondernomen, wat overeenstemt met het feit dat hier nog weinig aandacht voor is in het onderwijs.

Aan de scholen/instellingen die activiteiten ondernemen is ook gevraagd of zij zicht hebben op de resultaten van deze activiteiten. Het beeld dat hieruit naar voren komt is verdeeld. Enerzijds zegt een aanzienlijk deel van de scholen/instellingen positieve effecten te zien van hun inspanningen, vooral bij activiteiten gericht op het vergroten van de functionele taalvaardigheid Nederlands (vo-scholen). Anderzijds heeft een nog groter deel (nog) geen zicht op de effecten van de verschillende activiteiten.

2.3. Ambities

Hebben de scholen/instellingen ambities geformuleerd op het niveau van leerling/studentprestaties of andere meetbare indicatoren voor de verschillende thema's? Voor alle thema's geldt dat de meeste scholen geen expliciete ambities hebben vastgelegd. In onderstaande kaders staan de toelichtingen die per thema op de ambitievraag zijn gegeven.

Ambities taalachterstand/laaggeletterdheid

"De koppeling van de inzet en fasering van leermiddelen aan leerwegen en de ontwikkeling van een kwaliteitszorg instrument" - Pontem College (ivs)

"Er is voor deze groep een teamplan Nieuwkomers gemaakt met verschillende doelen die SMART geformuleerd zijn" - Kandinsky College (vmbo-t/havo/vwo)

"Taalbeleidsplan" - Karel de Grote College (vmbo-t/havo/vwo)

Ambities leesbevordering/leesmotivatie

“Gezamenlijk lezen, voorlezen.” - Karel de Grote College (vmbo-t/havo/vwo)

“Binnenkort proberen wij te starten met leesbevordering door eens in de week de les Nederlands te laten starten met tien minuten lezen door alle leerlingen.” - Jorismavo (vmbo-t/havo/vwo)

Ambities functionele leesvaardigheid Nederlands

“Minder leerlingen die een E-score behalen bij de methode-onafhankelijke toetsen en zo veel mogelijk leerlingen, die 2F, of “naar 2F” halen in leerjaar 3. Alle leerlingen in leerjaar 2 dienen 1F of hoger te behalen.” - Het Rijks (vmbo)

“Lezen bij alle vakken: leesstrategieën toepassen.” - Karel de Grote College (vmbo-t/havo/vwo)

“Bijv. vergroten kennis schooltaalwoorden 3^e en 4^e klas.” - Montessori College Beuk (vmbo-t/havo/vwo)

Ambities functionele leesvaardigheid Engels

“Hogere score bij het examen dan het landelijke gemiddelde. Leerlingen slagen voor hun IB.” - Kandinsky College (vmbo-t/havo/vwo)

“Een intern onderzoek naar resultaten van studenten voor lees- en luistervaardigheid per team en door jaarlagen heen.” - ROC Nijmegen (mbo)

Ambities digitaal lezen om te leren

Geen ambities aangegeven/toegelicht door de scholen/instellingen.

Ambities ict-geletterdheid

"21st century skills, eindtermen" - Montessori College modern (vmbo)

"[Uit de conceptversie van het schoolstrategisch plan] Algemeen: De school heeft eerste en vaak ook goede stappen heeft gezet om digitalisering ter ondersteuning van het onderwijs te implementeren. In dit verband kunnen docenten ook in toenemende mate een mix van onderwijsvormen (van traditioneel frontaal onderwijs tot 'flipping the classroom', van gaming tot een gecertificeerd onderwijsportal dat voor alle leerlingen toegankelijk is) aanbieden: 'blended learning'. Realisatie wordt vergemakkelijkt door ervaring bij een groot deel van de docenten en het feit dat alle leerlingen [...] een eigen laptop hebben. Te realiseren doelen: 2. Minimaal 75% van het onderwijs is digitaal ontsloten; i.c. de lessen zijn voor 75% digitaal te volgen; 3. Minimaal 90% van het onderwijs heeft een digitale methodiek; 5. Maximaal 20% van de vakken heeft nog een boek. Specifiek (op vwo-niveau): Een snel ontwikkelende maatschappij vraagt om andere vaardigheden van onze leerlingen. Het gaat om vaardigheden als creatief en probleemoplossend denken en handelen, kritisch denken en zelfreflectie, maar ook de verschillende onderdelen van digitale geletterdheid: ICT-basisvaardigheden, informatievaardigheden, mediawijsheid en computational thinking. Ten aanzien van ICT-ondersteuning: De werkgroep onderwijs en ICT heeft reeds heel veel voor de school betekend. De gelegde basis is een van de fundamenten onder de nieuwe onderwijsvisie. De inhoudelijke doelen zijn verwoord in de onderwijsvisie en vormen de centrale doelen voor het op te stellen ICT beleid in 2018-2019." - Canisius College (vmbo-t/havo/vwo)

"Alle studenten naar het gewenste eindniveau brengen." (eindkwalificatie Leren en lesgeven met ict) – ILS (tweedegraads lerarenopleidingen hbo)

2.4. Goede voorbeelden

Naast ambities is aan de scholen per thema gevraagd waar zij trots op wat zijn betreft hun aanpak op dat gebied en waar andere scholen/instellingen eventueel van zouden kunnen leren. Uit de verkenning blijkt dat voor taalachterstand/laaggeletterdheid het vaak gaat om een individuele aanpak: door middel van toetsing goed zicht krijgen op het niveau van de leerling en daar gerichte acties aan verbinden. Voor leesbevordering/leesmotivatie lijkt een meer schoolbrede aanpak voor een aantal scholen goed te werken; een groot boekenaanbod en gezamenlijke leesactiviteiten. Als goede voorbeelden voor het bevorderen van de functionele leesvaardigheid Nederlands noemen de scholen onder andere: gerichte aandacht en ruimte hiervoor in het lesprogramma, screening van risicoleerlingen en remediëring, en vakoverstijgende activiteiten. Bij functionele leesvaardigheid Engels hebben goede voorbeelden ook betrekking op gerichte aandacht hiervoor in het lesprogramma (onder meer via de methode Newswise), expliciete aandacht voor leesstrategieën en een uitgebreide boekencollectie. Een vo-school wijst ook op het belang van het geven van positieve feedback. Voor ict-geletterdheid worden uiteenlopende goede voorbeelden genoemd. Een paar scholen hebben goede ervaringen met aandacht voor ict-geletterdheid in een

apart vak, bij andere scholen werkt het juist goed dat ict-geletterdheid geïntegreerd is in alle vakken, of (ook) aandacht krijgt in projectonderwijs. Een aantal scholen heeft goede ervaringen met zelf ontwikkeld lesmateriaal op dit gebied.

In onderstaande kaders geven we de door de scholen/instellingen genoemde goede voorbeelden per thema integraal weer.

Goede voorbeelden taalachterstand/laaggeletterdheid

'We kijken en toetsen per individu.' - Helicon (vmbo)

'Aanpak NT2-leerlingen o.a. geen Duits, maar extra les Nederlands. Inzet RT-er.' - Het Rijks (vmbo)

'Hoofdonderwijs: lezen en samenvatten' - Karel de Grote College (vmbo-t/havo/vwo)

'We werken dit jaar met een keuzerooster. De sectie Nederlands biedt een keuze-uur aan waarin leerlingen boeken kunnen lezen. Ze kunnen daar ook adviezen vragen over de keuze van boeken. Deze keuze-uren zijn verrassend populair. Twee docenten verzorgen ieder jaar een workshop voor docenten van de exacte vakken en de zaakvakken met betrekking tot de taalvaardigheid die van leerlingen wordt gevraagd bij het maken van de examens.' - NSG Groenewoud (vmbo-t/havo/vwo)

'De differentiatie in leerwegen en leerwegfasering en de kwaliteiten van ons docententeam' - Pontem College (ivs)

'Handelingsplannen voor deze leerlingen – aanpassingen in lesrooster – personele inzet speciaal voor deze leerlingen – teamplan – samenwerking met Pontem College – buddy's – faciliteiten voor deze leerlingen – coördinatoren voor Nieuwkomers – hybride traject met Pontem' - Kandinsky College (vmbo-t/havo/vwo)

'Ik denk dat we leerlingen goed in beeld hebben op alle vlakken. Er wordt vanuit docenten veel gesignaleerd. De CITO resultaten worden goed gebruikt en ingezet om achterstanden te signaleren en eventuele trends zichtbaar te maken. Daarnaast worden we ondersteund door Kentalis voor een aantal leerlingen met TOS. De AB-er is goed zichtbaar en toegankelijk voor allerlei vragen op het gebied van taalontwikkeling. Aangezien wij een VMBO-T school zijn, zijn de taalachterstanden niet heel groot, want dan krijgt de leerling geen T advies. Veel ruimte voor persoonlijke benadering. Een top zorgteam dat leerlingen begeleidt en ondersteunt.' - Jorismavo (vmbo-t)

Goede voorbeelden leesbevordering/leesmotivatie

'Literatuuronderwijs, leerlingen lezen meer dan gevraagd wordt. Meting in Literatuurlijsten' - Karel de Grote College (vmbo-t/havo/vwo)

'Twee momenten per week waarop het hele MC leest' - Montessori Modern (vmbo)

'We zijn trots op de collectie boeken die we hebben en het enthousiasme waarmee we de leerlingen proberen te helpen bij het zoeken naar een passend boek voor hem / haar.' - Notre Dame des Anges (havo)

'Wij besteden veel aandacht aan verschillende boeken, zodat leerlingen breed kunnen kiezen. We zetten verschillende werkvormen in om aantrekkelijk te maken zoals het presenteren van een boek, het schrijven van een ander plot etc etc. Zetten digitale leermiddelen in om het lezen aan te leren. Ralfi etc.' - Jorismavo (vmbo-t)

Goede voorbeelden functionele leesvaardigheid Nederlands

'Invoeren van leesmomenten (eigen leesboek) om leeskilometers te maken. De leerlingen die met een lwoo-achterstand voor begrijpend lezen binnen komen en uitvallen op de Diatoetsen krijgen extra ondersteuning gericht op versterken leesstrategieën. & Een uur Nederlands wordt besteed aan leesvaardigheid' - Het Rijks (vmbo)

'Vakoverstijgende projecten' - Karel de Grote College (vmbo-t/havo/vwo)

'Er wordt veel lestijd aan besteed (coachtijd - NED)

Digitaal materiaal

- *Lln kunnen terecht bij de remedial teacher*

- *degelijke/kritische evaluatie van examen NED en dat wordt besproken in de vakgroep (resultaten)'*

- *Montessori Groesbeek (vmbo)*

'Wij zijn dit jaar gestart met een taalwerkgroep die als doel heeft het aansturen van taalbeleid' - Montessori Modern (vmbo)

'Examentraining a.d.h.v. verschillende werkvormen' - Notre Dame des Anges (havo)

'Screening van leerlingen op dit gebied en remediëring voor leerlingen die onder een bepaald niveau scoren' Kandinsky College (vmbo-t/havo/vwo)

"Studenten in het taalschakeljaar worden specifiek getraind in technisch en begrijpend lezen. Voor een deel van de reguliere studenten zou aandacht voor begrijpend lezen/lezen om te leren nodig zijn." - ILS (tweedegraads lerarenopleidingen hbo)

Goede voorbeelden functionele leesvaardigheid Engels

'Het feit dat iedere leerlingen van leerjaar 1 t/m 3 standaard iedere week 10 minuten leest.' - Helicon (vmbo)

'Het CSE word afgesloten op het geoefende en behaalde niveau. & Wij gebruiken het materiaal van Newswise, waarin begrijpend lezen geoefend wordt, steeds vaker.' - Het Rijks (vmbo)

'Veel positieve feedback bij (kleine of grote) successen' - Montessori Groesbeek (vmbo)

'Adaptief via Learnbeat digitale platform Newswise texts' - Montessori Modern (vmbo)

'We hebben al een aantal jaren inzet gestart op meer training in leesvaardigheid: dit begint nu eindelijk vruchten af te werpen.' - Notre Dame des Anges (havo)

'Als tto-school worden leerlingen die hiervoor kiezen ondergedompeld in het Engels. De resultaten voor Engels zijn uitstekend. Dit is mogelijk op mavo – havo – en vwo niveau.' - Kandinsky College (vmbo-t/havo/vwo)

"Uitgebreide collectie boeken/strips/tijdschriften op allerlei niveaus. Veel aandacht voor leesstrategieën"
- Jorismavo (vmbo-t)

Goede voorbeelden digitaal lezen om te leren

'Zelf ben ik bezig met het ontwikkelen van materiaal voor het vak biologie binnen een klasnotitieblok in MS Office – OneNote. Ik zie hier veel mogelijkheden in en ik heb hier een aantal jaren geleden ook een presentatie van gegeven binnen een IT-werkgroep (bovenschools). Hier heb ik dit onderwerp destijds aangestipt.' - Het Rijks (vmbo)

'Leerlingen kunnen via internet goede bronnen onderscheiden van slechte. De juiste, goede digitale bronnen vinden, de informatie goed verwerken.' - Karel de Grote College (vmbo-t/havo/vwo)

Goede voorbeelden ict-geletterdheid

'Dat ICT een vak is op de lessentabel'. - Helicon (vmbo)

'ICT componenten worden steeds beter geïntegreerd in de niet IT-vakken.' - Het Rijks (vmbo)

'laagdrempelige opdrachten' - Montessori Groesbeek (vmbo)

'BYOD, ict in werelden, keuze vakken, zoveel mogelijk trends. LO en ict' - Montessori Modern (vmbo)

'Digitaal onderwijs, BYOD, ICT is gemeengoed'. - Montessori Beuk (vmbo-t/havo/vwo)

'We staan nog aan het begin maar de zelf ontwikkelde lessenreeks die steeds verder wordt doorontwikkeld zorgt er wel voor dat er structureel aandacht wordt besteed aan ict-geletterdheid.' - Notre Dame des Anges (havo)

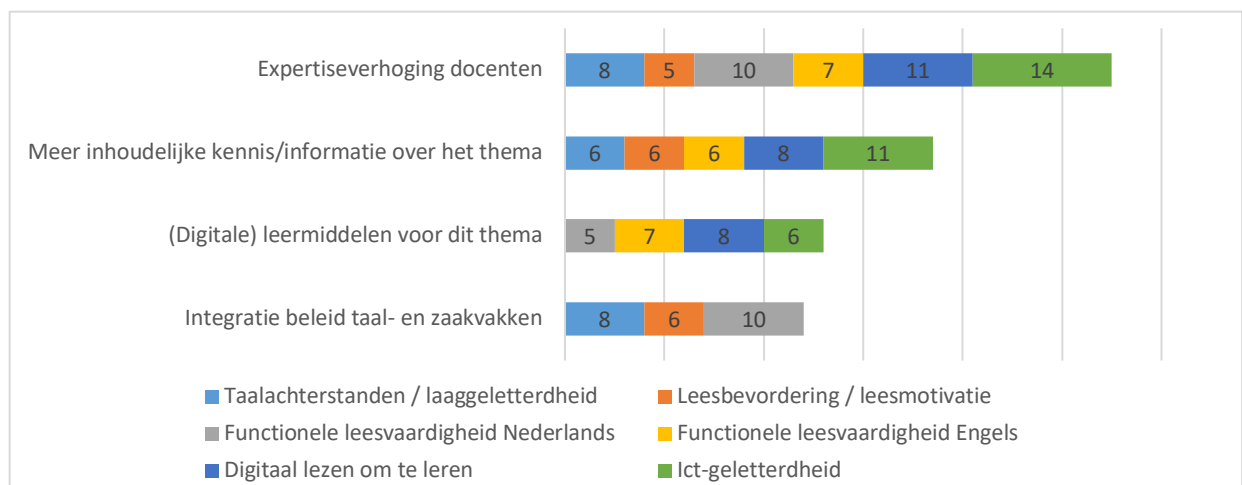
'Informatie Technologie Mavo, profielblok Excel, digitaal toetsen' - Kandinsky College (vmbo-t/havo/vwo)

'Voorbeelden zijn: digitale startlessen m.b.v. PowerPointvideo's over gebruik van ICT op school en ICT-basisvaardigheden; projectonderwijs Programming & Growing waarin een deel van computational thinking is geïntegreerd.' - Canisius College (vmbo-t/havo/vwo)

2.5. Ondersteuningsbehoeften

Waar hebben de scholen/instellingen behoefte aan op de verschillende thema's? Figuur 2.3 laat zien dat voor alle schooltypen geldt dat de scholen/instellingen de meeste behoefte hebben aan **expertiseverhoging (professionalisering) van docenten**.

Figuur 2.3 - Belangrijkste behoeften scholen/instellingen per thema (aantallen scholen/instellingen)⁵

⁵ Figuur 2.3 bevat de vier meest genoemde behoeften. In hoofdstuk 3 kan een volledig overzicht worden gevonden van de behoeften van de scholen/instellingen per thema, uitgesplitst naar type school/instelling.

Dit geldt met name voor *ict-geletterdheid*, waarbij dit door alle 14 scholen/instellingen wordt aangegeven; maar ook voor *digitaal lezen om te leren* (vooral in vmbo-t/havo/vwo); en *functionele leesvaardigheid Nederlands* (vooral in het vmbo, mbo en bij de tweedegraads lerarenopleidingen).

Daarnaast hebben de scholen/instellingen relatief veel behoefte aan meer **inhoudelijke kennis/informatie** over de verschillende thema's. Dit geldt ook weer het meest op het gebied van *ict-geletterdheid*, en dan met name in het vmbo en mbo. **(Digitale) leermiddelen** staan voor een aanzienlijk deel van de scholen/instellingen ook hoog op de behoeftelijst, vooral op het gebied van *digitaal lezen om te leren* (in het vo en mbo). Een wat kleiner aantal scholen/instellingen heeft (ook) behoefte aan **integratie van het thema in taal- en zaakvakken**. Dit speelt het meest bij *functionele leesvaardigheid Nederlands* en *taalachterstanden/laaggeletterdheid* (alle onderwijssectoren).

2.6. Conclusies en suggesties voor vervolgstappen

Wat kunnen we op basis van deze verkenning van de Nijmeegse Beweging (Digitale) Geletterdheid concluderen over de stand van zaken op de verschillende thema's rondom (digitale) geletterdheid? De verkenning was een eerste inventarisatie op basis waarvan de NB(D)G gezamenlijk kan bepalen op welke terreinen en op welke manier er actie gewenst is.

Hoe staan de scholen ervoor?

De thema's die overall de meeste aandacht lijken te vragen zijn:

1. *ict-geletterdheid* (bij alle onderwijssectoren);
2. *leesmotivatie/leesbevordering* (vooral in het v(mb)o en mbo; bij het internationaal schakelonderwijs en de tweedegraads lerarenopleidingen is hier geen zicht op); en
3. *functionele leesvaardigheid Nederlands* (vooral in het vmbo en mbo).

Dit betekent niet dat de andere thema's minder belangrijk zijn of geen aandacht vragen. Niet op alle scholen is er bijvoorbeeld sprake van grote taalachterstanden/laaggeletterdheid, maar het kan bijvoorbeeld toch belangrijk zijn voor de scholen/instellingen waar dit wel speelt om verbinding te zoeken, mogelijk ook in het kader van afstemming met vervolgonderwijs (vmbo > mbo). Bij het thema digitaal lezen om te leren geeft de helft van de scholen aan hier geen zicht op te hebben. Van de scholen die er wel zicht op hebben, geeft de meerderheid aan dat een aanzienlijke groep leerlingen hier moeite mee heeft. Meer informatie over wat het is en wat er over bekend is zou wenselijk zijn (bewustwording en agendasetting).

Wat voor ondersteuning is hierbij gewenst?

Voor alle thema's geldt dat er de meeste behoefte is aan het professionaliseren van docenten, om hun kennis en handelingsbekwaamheid op de verschillende gebieden te vergroten. Dit gaat gepaard met een behoefte aan meer inhoudelijke kennis over de thema's.

Hoe kan de Nijmeegse Beweging (Digitale) Geletterdheid daarbij het beste ondersteunen?

De verkenning biedt ten eerste veel aanknopingspunten voor scholen/instellingen om contact te zoeken met andere scholen/instellingen die mogelijk al goede ervaringen hebben met het onderwijs of beleid op een bepaald thema. De genoemde 'goede voorbeelden' per thema bieden hiervoor veel aanknopingspunten. Ook kunnen scholen/instellingen de resultaten van de verkenning gebruiken om intern verder te bepalen waar (onderbouw/bovenbouw; vakken; schooltypen; niveaus; opleidingen) verdere actie/beleidsontwikkeling gewenst is. Voor sommige scholen en vooral het ROC kan het daarvoor relevant zijn om de verkenning bij meerdere afdelingen/opleidingen/niveaus uit te zetten om meer duidelijkheid te krijgen over eventuele verschillen hiertussen.

Verder zullen op basis van de verkenning begin 2019 enkele inspiratiesessies worden georganiseerd, waarin aandacht zal zijn voor de belangrijkste thema's. Een eerste inspiratiesessie staat al gepland op het gebied van digitale geletterdheid (7 februari). Op basis van de resultaten van de verkenning dient met de stuurgroep van de NB(D)G de inhoud van de overige inspiratiesessie(s) te worden bepaald, waarbij de focus zou moeten liggen op het verruimen van het blikveld, kennis opdoen en delen en agendasetting. In aanvulling hierop is het raadzaam om een gezamenlijk plan van aanpak op te stellen met (per thema) doelgroepen, doelen en ambities, activiteiten, verwachte resultaten en planning.

Bijlage - Beschrijving thema's Verkenning (digitale) geletterdheid

Taalachterstanden/laaggeletterdheid

Achtergrond

Bij geletterdheid gaat het om het begrijpen van geschreven informatie zoals gebruiksaanwijzingen, aanvraagformulieren of brochures, wat nodig is om te kunnen functioneren in de maatschappij. Iedere Nederlandse ingezetene vanaf 18 jaar die onder niveau 2F (eindniveau vmbo) scoort op Nederlandse taal, wordt laaggeletterd genoemd. Bij jongeren die nog op school zitten is de term laaggeletterd minder geschikt omdat zij nog volop in het leerproces zitten. Er is hier eerder sprake van taalachterstand. Deze taalachterstand is tijdens de schoolcarrière een probleem wanneer bijvoorbeeld een beperkte woordenschat ervoor zorgt dat leerlingen de vragen bij het maken van huiswerk of een toets niet goed begrijpen. Daarnaast lopen jongeren met een taalachterstand het risico om als laaggeletterde volwassene de maatschappij en de arbeidsmarkt te betreden (Christoffels e.a., 2017).

Activiteiten/interventies in de regio

Stichting Lezen & Schrijven geeft aan dat er landelijk weinig interventies zijn gericht op het verminderen van taalachterstanden bij jongeren van 12-18 jaar. De meeste interventies zijn gericht op kinderen in de basisschoolleeftijd. Activiteiten in de regio gericht op het bestrijden en voorkomen van laaggeletterdheid zijn onder andere de Menukaart Nijmegen en het Bondgenootschap Laaggeletterdheid Nijmegen en omstreken. Deze activiteiten worden door de bibliotheek gecoördineerd.

Leesbevordering/leesmotivatie

Achtergrond

Het lezen voor het plezier neemt al gedurende de basisschool bij veel leerlingen af (Nielen, 2016). Deze afname in leesmotivatie gaat tijdens het middelbare onderwijs door, waar de helft van de leerlingen aangeeft dat ze nooit, of bijna nooit, voor hun plezier lezen (OECD, 2010). Adolescenten met een lage leesmotivatie geven vaak aan dat ze alleen lezen als het moet, lezen een tijdverspilling vinden, alleen lezen om informatie op te zoeken en niet langer dan een paar minuten stil kunnen zitten om te lezen. De afname van leesmotivatie gedurende de schoolcarrière is een serieus probleem, aangezien leesmotivatie een significante voorspeller is van leesgedrag en leesprestaties (Van Steensel et. al., 2016). Het bevorderen van leesplezier en leesmotivatie, door bijvoorbeeld door vrij lezen én vrijetijdslezen blijft dus van belang (Kunst van Lezen, 2015).

Activiteiten/interventies in de regio

De Bibliotheek Gelderland-Zuid biedt via het concept van [De Bibliotheek op school](#) activiteiten aan op het gebied van leesbevordering en leesmotivatie gericht op leerlingen in het vo en mbo, leraren en/of ouders, zoals B/Slash, ISK-klas op bezoek bij de bieb, Let's talk about books, Lezen met de sterren, Nederland Leest Junior, Read2Me, Themacollectie op maat, Vliegenvlugge verteller, Literatour, Jongeren lezen wel, Leesplezier aan de keukentafel.

Functionele geletterdheid Nederlands / Engels

Achtergrond

Begrijpend lezen is essentieel voor een succesvolle school- en werkloopbaan (Bogaert e.a., 2008; Van Kleunen, 2011; Ballering e.a. 2013). Maar we zien dat leerlingen moeite hebben met het lezen en begrijpen van langere teksten, zowel bij de taalvakken (Nederlands, Engels) als bij andere vakken. In alle vormen van voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs wordt een groot beroep gedaan op de *functionele* leesvaardigheid van leerlingen; de vaardigheid om teksten die bij het (vak)onderwijs worden aangeboden begrijpend en studerend te lezen (Bogaert e.a., 2008). De lezer moet snappen wat hij/zij leest, het in een context kunnen plaatsen en kunnen relateren aan het eigen referentiekader. Niet alleen in het Nederlands, maar in toenemende mate ook in het Engels, omdat het vervolgonderwijs in toenemende mate Engelstalig wordt. Taalzwakkere leerlingen hebben daarnaast ook baat bij expliciete aandacht voor taal- en leesvaardigheid bij zaakvakken (taalgericht vakonderwijs) (Taalunieversum, 2018).

Activiteiten/interventies in de regio

Er zijn geen activiteiten/interventies op het gebied van functionele leesvaardigheid bekend. Functioneel en vooral begrijpend lezen maakt doorgaans onderdeel uit van gebruikte lesmethodes voor Nederlands en Engels. Een specifieke methode gericht op het trainen van begrijpend lezen (van informatieve teksten) is Nieuwsbegrip, waarvan ook een Engelstalige versie (Newswise) bestaat.

Digitaal lezen om te leren

Achtergrond

De wereld wordt steeds digitaal. Leesvaardigheid in en voor een digitale (onderwijs)context wordt dan ook steeds belangrijker. Digitale teksten hebben andere kenmerken dan traditionele niet-digitale teksten, bijvoorbeeld geen lineaire opbouw, korte fragmenten en het gebruik van hyperlinks, multimedia en navigatiemogelijkheden. Het gaat hierbij dus om teksten gemaakt voor een digitale context; niet om het lezen van boeken of pdf's op een beeldscherm. Het lezen van een digitale tekst vraagt om andere leesstrategieën en competenties dan het lezen van een niet-digitale tekst (Clemens, 2014; Segers, 2016). Docenten zijn zich vaak niet bewust van dit vraagstuk, of ervaren een grote handelingsverlegenheid.

Activiteiten/interventies in de regio

Ondanks de groei in digitale lesmethodes is er nog weinig expliciete aandacht voor digitaal lezen om te leren zelf binnen het onderwijs. In het Nederlandse taalgebied zijn nog weinig initiatieven of interventies op het gebied van digitale leesvaardigheid van leerlingen in het voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs. Binnen enkele designteams van het iXperium/Centre of Expertise Leren met ict is gewerkt aan het vergroten van hogere-orde-leesvaardigheid in het Engelse leesvaardigheidsonderwijs (en de professionalisering van docenten op dit gebied). Daarbij is mede gebruik gemaakt van [Inanimate Alice](#), een digitale jeugdroman waarin gebruik wordt gemaakt van 'transmedia storytelling'. Deze experimenten zijn onderdeel van een [promotieonderzoek](#) dat wordt uitgevoerd aan de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen in samenwerking met de docentenacademie van de Radboud Universiteit.

Ict-geletterdheid

Achtergrond

Binnen het onderwijs is er steeds meer aandacht voor de ontwikkeling van digitale of ict-geletterdheid. Naar verwachting krijgen primair en voortgezet onderwijs in 2021 een nieuw curriculum waar ict-geletterdheid een vast onderdeel van zal uitmaken (Curriculum van de Toekomst). Bij digitale of ict-geletterdheid worden de volgende deelvaardigheden onderscheiden:

1. *Instrumentele vaardigheden (ict-basisvaardigheden)* - basisbegrip van ict; kennis van infrastructuur, standaardtoepassingen en veiligheidsaspecten.
2. *Informatievaardigheden* - het kunnen signaleren en analyseren van een informatiebehoefte, en op basis hiervan relevante informatie zoeken, selecteren, verwerken en gebruiken.
3. *Mediavaardigheden (mediawijsheid)* - kennis, vaardigheden en mentaliteit die nodig zijn om bewust, kritisch en actief om te gaan met media.
4. *Computational thinking* - problemen op een zodanige manier formuleren dat het mogelijk wordt om een computer of ander digitaal gereedschap te gebruiken om het probleem op te lossen.

Bij ict-geletterdheid van leerlingen kan de context verschillen. Het kan gaan om aandacht voor ict-geletterdheid:

- voor *leren en ontwikkelen* (bijvoorbeeld gebruik van ELO, digitaal lesmateriaal of gebruik van digitale bronnen bij een werkstuk)
- voor *werk en beroep* (bijvoorbeeld competenties die een toekomstige werkgever verwacht, of bewustwording van het eigen online profiel en portfolio)
- voor *leven en burgerschap* (bijvoorbeeld ethiek van de digitale media of de rol van technologie in de samenleving).

Activiteiten/interventies in de regio

In de regio Nijmegen worden verschillende activiteiten ondernomen gericht op het vergroten van ict-geletterdheid van jongeren. Een greep: activiteiten vanuit de Bibliotheek Gelderland-Zuid zijn onder andere robot hackathon, workshop Nepnieuws, les Slimmer zoeken, project ReadICTed to robots, WoWi! de digitale Biebbus en groepsbezoeken (Biebquest, groepsbezoek Europa). Vanuit het iXperium/Centre of Expertise Leren met ict wordt via designteams, onderzoek en andere activiteiten gewerkt aan professionalisering van leraren (en indirect leerlingen) op het gebied van ict-geletterdheid. De Gelderse MBO werkgroep ict-geletterdheid richt zich op de vragen welke competenties MBO-studenten moeten hebben, hoe ervoor kan worden gezorgd dat ze deze krijgen en wat dat betekent voor de competenties van MBO-docenten.

Literatuur

Ballering, C., Bouwman, A., Boer, G. de, Fiori, L., Förrer, M., Loman, E., Mortel, K. van de, Oosterman, J., & With, T. de, *Begrijpend lezen van PO naar VO, drie praktische instrumenten*, 2013, Amersfoort: CPS, in opdracht van het ministerie van OCW.

Bogaert, N., Devlieghere, J., Hacquebord, H., Rijkers, J., Timmermans, S. & Verhallen, M. (2008). *Aan het werk! Adviezen ter verbetering van functionele leesvaardigheid in het onderwijs*. Den Haag: Nederlandse Taalunie.

Clemens, J. (2014). Het nieuwe lezen, anders bekeken: Een belangrijke uitdaging voor de taalleraren. *Levende Talen Magazine*, 101(4), 4–8.

Christoffels, I., Groot, A. Clement, C. & Lam, J.F. (2017). *Preventie door interventie. Literatuurstudie naar lees- en schrijffachterstanden bij kinderen en jongeren*. Den Bosch: ECBO.

Kleunen, E. van (2011). *Beter Lezen. Lesmaterialen van een pilot. Versterking schakelfunctie gl/tl naar Vervolgonderwijs*. Enschede: SLO.

Kunst van Lezen (2015). *Meer lezen, beter in taal – vmbo. Effecten van lezen op taalontwikkeling*. Geraadpleegd via:

<https://www.lezen.nl/sites/default/files/Update%20meer%20lezen%2C%20beter%20in%20taal%20-%20vmbo%20sep%202015.pdf>.

Nielen, T.M.J. (2016). *Aliteracy: causes and solutions*. Proefschrift Universiteit Leiden.

OECD. (2010). *PISA 2009 Results: Learning to learn – student engagement, strategies and practices (Volume III)*. Verkregen van <https://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/48852630.pdf>.

Segers, E. (2016). Begrijpend lezen van hypermedia. *Tijdschrift Taal*, 7(10), 21-26.

Taalunieversum (2018). Geraadpleegd op:

http://taalunieversum.org/onderwijs/taalforum/toon_vraag.php?vraagid=147.

Taalunieversum (2018). *Wat is taalgericht vakonderwijs?* Geraadpleegd via:

http://taalunieversum.org/onderwijs/taalforum/toon_vraag.php?vraagid=147.

Van Steensel, R.C.M, Van der Sande, N.E., Bramer, W.M. & Arends, L.R. (2016). *Effecten van leesmotivatie-interventies. Uitkomsten van een meta-analyse*. Reviewstudie in opdracht van het Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek. Erasmus Universiteit Rotterdam.